

ANMELDELSER

Alfred Messerli, Roger Chartier (red.): *Lesen und Schreiben in Europa 1500-1900. Vergleichende Perspektiven – Perspectives comparées – Perspective comparate*. Schwabe & Co. AG – Verlag, Basel, 2000. 652 s.

Antologien er det redigerede resultat af en konference, som blev afholdt i november 1996. Det er bogens hovedsigte at sammenholde skrivefærdighedens anvendelse med læsningens historie i et komparativt europæisk perspektiv over en lang kronologisk periode med hovedvægten på den tidligt moderne tid. Det er faktisk mere nybrydende end det umiddelbart lyder til, for traditionelt er læse- og skrivefærdighed blevet betragtet som en helhed.

Minimal skrivefærdighed blev længe anvendt som historisk kilde til et samfunds status på alfabetiseringens udviklingsskala. Færdighed i underskrift ved indgåelse af ægteskab eller andre kontraktforhold kunne tælles og bruges til statistiske udsagn om alfabetisering. Metoden byggede på en moderne antagelse af, at indlæring af læse- og skrivefærdighed er tæt forbundne. I dansk historisk sammenhæng var Gustav Bangs kirkebogsstudier et pionerarbejde, mens Francois Furet og Jacques Ozoufs storstilede undersøgelse af den franske udvikling blev et hovedværk på området.¹ Men tvivlen om den minimale skrivekundskabs betydning fik allerede mæle hos Furet og Ozouf, som indså, at der sandsynligvis fandtes store grupper i det førmoderne franske samfund, som kunne læse uden at kunne skrive. Måske var læsningens historie en anden og anderledes end skrivefærdighedens. Nye spørgsmål og indfaldsvinkler centreret om bogforbrug blev taget i anvendelse af historikere som Robert Darnton, Henri-Jean Martin og ikke mindst af Roger Chartier, som er medudgiver af *Lesen und Schreiben in Europa 1500-1900*. Bogens kulturhistorie inddrog i stigende grad

¹ F. Furet, J. Ozouf: *Lire et écrire. L'alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry*. Paris 1977. Gustav Bang: *Kirkebogsstudier. Bidrag til dansk Befolkningsstatistik og Kulturhistorie i det 17. Aarhundrede*. 1906.

læsningens historie, mens interessen for skrivekundskabens forskellige anvendelser i denne sammenhæng gled i baggrunden. Et hovedværk i denne forbindelse er Guglielmo Cavallo og Roger Chartier (red.) *A History of Reading in the West* fra 1999.²

I *Lesen und Schreiben in Europa 1500-1900* gør Chartier status med forskningsoversigten "Lire pour écrire, écrire pour lire".³ To relativt adskilte forskningstraditioner bør efter hans opfattelse samarbejdes og sammentænkes til gensidig inspiration. Den ene består af bibliografiske, litteratur- og boghistoriske interesser i dokumenter og tekster, det vil sige spørgsmålene om deres materielle former og om deres udbredelse og receptionshistorie. Det er i høj grad en kulturhistorisk tradition, som han selv repræsenterer, og som han ønsker forbundet med en anden tradition, der er karakteriseret af socialhistoriske interesser i skriftens anvendelse. Det drejer sig både om menigmands anvendelse af skrift i handel og håndværk og om statens skriftlige møde med borgerne, et møde der rækker fra monumentale inskriptioner til lovskrift.

Undersøgelsen af læsningens historie bragte kirken i centrum som institution og fokuserede på gejstlighedens undervisning af både kvinder og mænd. Havde undervisningen nogen effekt, og var der virkninger, som rakte ind i det private livs læserum og læseoplevelser? Undersøgelsen af skriften og skrivefærdigheden fører derimod først ud i arbejdslivets verden og til samfundsinstitutioner. Fra samfundslivets daglige funktioner vinder skriften indpas i det private liv. Dagliglivets skrift bestod fra periodens begyndelse i kontrakter, kvitteringer, registre, inventarlistes, regnskaber, skifter og testamenter – kort sagt i skriftlig dokumentation. Det var skrift som satte den enkelte i en social sammenhæng af først og fremmest økonomisk karakter. Men ved siden af denne skriftanvendelse kan man på almanakkernes indskudte blade finde notater, som ikke er henvendt til nogen anden læser. Der er stadig tale om regnskaber, om orden på husholdningens verden, men også om at holde orden på slægtens og familiens liv med notater om fødsler, ægteskab og dødsfald. Måske inddrager notaterne lokale forhold og markante begivenheder, måske sætter en rejse en fortælling i gang – ud og hjem igen.

² Førsteudgave på italiensk, *Storia della lettura nel mondo occidentale*, Roma-Bari 1995. Fransk oversættelse 1997.

³ En udvidet udgave trykt med titlen *Culture écrite et littérature à l'âge moderne* i *Annales*, 56, nr. 4-5, 2001, s. 783-802.

Chartier efterlyser undersøgelser af vekselvirkninger mellem det læste og det skrevne, som eksempelvis brevskrivningens forhold til formularbøgernes forskrift. Afviger håndskriften fra den trykte forskrift, hvornår og hvorfor? Ligeledes kan relationen mellem tale og skrift undersøges i dagbøgers ofte udførlige referater af prædikener og taler. De forskellige mediefunktioner skal undersøges interaktivt: den private skrift, den offentlige tekst, den private læsning og den offentlige skrift.

Blandt antologiens 30 bidrag er der mange, som arbejder med de metodiske mål og ønsker, som Chartier formulerer. Redaktionens sigte er komparativt, og selv om to tredjedele af bidragene er tyske og franske dækker antologien geografisk den mediterrane verden og de nordvesteuropæiske områder.

Længst mod nord kommer vi i Jürgen Beyers undersøgelse af den visionære skolemester Georg Reichard og hans foretagsomme samarbejdspartner skolemesteren, skribenten, og bogføreren Laurentius Matthæi, som begge i tredivårsrigens sidste årti virkede i protestantiske områder i Tyskland og Østersøområdet - også i Danmark og i Sverige.

Georg Reichard så syner af religiøs karakter og ligeledes om tilkommende krigs- og brandkatastrofer, og der var et marked for dem, især da nogle af profetierne kunne forbindes med faktiske begivenheder i den krigshærgede tid. Imellem 1637 og 1647 havde Reichard ca. 700 visioner, hvoraf ca. halvdelen kendes på tryk. Alene mellem den 30. september 1635 og 25. marts 1637 kendes 100 visioner i kronologisk rækkefølge. Bogtrykkerne var oftest anonyme, og visionerne udkom både løbende som tidender eller flyveskrifter - nogle få ark i kvartformat - og som større samlinger heraf. Der kendes fem bind af Reichards visioner, mens et sjette sandsynligvis er gået tabt. Hovedparten af det trykte materiale har Jürgen Beyer fundet i Det Kongelige Bibliotek i København, og han har suppleret det med materiale fra Stockholm og Landesbibliothek Württemberg, mens håndskrifter og breve er stykket sammen fra flere arkiver og biblioteker. Trykkenes proveniens er ikke klar i København, men Beyer argumenterer for at nogle af samlebindene stammer fra biblioteket på Gottorp. Reichards visioner kendes ikke i Frederik 3.s bibliotek, selv om hans agent Laurentius Matthæi opsøgte både Christian 4. og dennes sønner i slutningen af 1630'erne.

Skolemesteren, organisten og byskriveren Laurentius Matthæi var forretningsmanden og formidleren af visionerne. Reichards skrift-

kundskaber stod ikke mål med den visionære kraft, mens den mere uddannede og latinkyndige Matthæi kunne redigere visionerne og forsyne dem med passende sentenser og bibelske skriftsteder, så de stod mål med markedets krav. I det enkeltstående tilfælde, hvor trykkeriet kan identificeres, var det ligeledes Laurentius Matthæi, der stod for kontakten med trykkeriet i Riga. Derefter rejste han selv rundt til fyrster for at skabe mulighed for salg af profetierne, og om muligt solgte han dem selv som kolportør fra høj til lav i standssamfundet. Det sidste var åbenbart det farligste. En sag fra Mitau nær Riga dokumenterer, at den lokale gejstlighed lod Matthæi forhøre og forbød trykkeriet i Riga at producere flere af Reichards skrifter. Matthæi havde åbenbart mere succes i Sverige end i Danmark med sin sag.⁴ Den svenske regering støttede ham økonomisk, og det bringer tanken hen på en biperson i Jürgen Beyers artikel: Johann Werner, en bonde fra Meissen, som fik visioner trykt på samme måde som Reichard og som sluttede sig til den svenske hær, hvor han blev "felt-profet". Så radikalt gik Reichard og Matthæi ikke til værks, men profetierne og visionerne må ses i sammenhæng med de politiske konflikter og religiøse brudflader, som omgav dem, hvilket jeg kunne ønske at få mere at vide om i Beyers undersøgelse. Men Jürgen Beyers artikel er i antologiens sammenhæng spændende på flere planer: Dels bliver relationen mellem den skriftkloge Matthæis bearbejdning af Reichards ubehjælpelige håndskrift klarlagt, og dels får man indblik i tryksagernes udbredelse ved siden af den etablerede boghandel på tværs af landegrænser og på tværs af rang og stand.

Jan Peters, som er en af pionererne inden for tysk historisk antropologi,⁵ undersøger i sit bidrag vekselvirkninger mellem bondedagbøger og omverdenens skriftkultur i det hele taget: *Bäuerliches Schreiben und schriftkulturelles Umfeld. Austauschverhältnisse im 17. Jahrhundert*. Bondedagbøger er oftest blevet undersøgt i det 18. århundredes perspektiv, og det har da også den gode grund, at antallet af overleverede dagbøger komparativt europæisk vokser markant i de sidste årtier af

⁴ Christian 4. var opmærksom på faren ved udbredelse af spådomme og visioner. Allerede i 1633 udstedte han forbud mod at trykke almanakker med spådomme om enkelte begivenheder, så vel som om krig, dyrtid, pest og anden Guds allerhøjeste straf og ris.

⁵ Se især Jan Peters: *Wegweiser zum Innenleben? Möglichkeiten und Grenzen der Untersuchung populärer Selbstzeugnisse der Frühen Neuzeit*, *Historische Anthropologie. Kultur, Gesellschaft, Alltag* 1. Jahrgang 1993. 2, s. 235-249.

1700-tallet. Peters vender sin opmærksomhed mod den ældste overlevering fra slutningen af det 16. århundrede og fra det 17. århundrede, hvor formynderiske projekter over for bondestandens oplysning endnu ikke satte dagsordenen. Ifølge det 18. århundredes bondeoplysere burde der slet ikke findes bondedagbøger fra 1600-tallet. Det gør der, men de er få. De skrivende bønder er sjældne, og de er blevet undervist af præsten eller skolemesteren i en skriftkultur bestående af katekismus, postil, andagtsbøger, tidender, enkeltbladstryk, prognostika og kalendere. Jan Peters undersøgelsesmateriale indskrænker sig til fire dagbøger fra fire forskellige regioner, hvorved undersøgelsens interesse og relevans skifter fra det generelle til det specielle.

Den ældste overlevering af tysksprogede dagbøger stammer fra det vestlige Slesvig i slutningen af 1500-tallet, således som tidligere analyseret af Bjørn Poulsen.⁶ Hartich Sierk fra Wrohm i Ditmarsken træder i europæisk profil i Jan Peters komparative undersøgelse. Det er fælles for de analyserede tekster, at regnskab med husholdningens forbindelse med samfundet står i centrum. Denne erfaringsverden er udgangspunkt for alle andre relationer. De skrivende bønder adskilte sig ikke fra byens skrivende håndværkere og købmænd. Skriftkulturen var den samme, og måske var netop disse bønder i særlig handelskontakt med byens verden. Det er vanskeligt at afgøre, men Peters understreger at den intellektuelle skriftkultur i 1600-tallet havde en parallel blandt selvstændige håndværkere, købmænd og bønder. Det er derimod småt med den vekselvirkning – "Austauschverhältnisse" – som Jan Peters stiller i udsigt. Indflydelsen fra bogtrykkets skriftkultur forekommer helt ensidig i det analyserede materiale.

"A l'origine de l'écriture se trouve la lecture" skriver Alfred Messerli i sin indledende artikel som et motto og fortsætter med at påpege den helt grundlæggende betydning, som læsning af bibelske historier havde for den tidlige moderne skriftkultur. Men læsning af hele bibeludgaver var ikke almindeligt udbredt før små oktavudgaver blev trykt og fandt udbredelse, hvilket i det danske tilfælde hører 1700-tallet til. Derimod var udgaver af søndagsevangelier og andagtsbøger med spredte bibelske skriftsteder en del af det masseproducerede bog-

⁶ Bjørn Poulsen: Die ältesten Bauernanschreibebücher: Schleswigsche Anschreibebücher des 16. und 17. Jahrhunderts, Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, Bjørn Poulsen (red.): *Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*. Neumünster 1992, s. 89-106. Bjørn Poulsen: Om 1600-tallets bønder og deres syn på verden. En læsning af to bondedagbøger, *Fortid og Nutid* 1994, s. 227-243.

tryk fra begyndelsen. I artiklen *Der Leser und sein Stellvertreter* trækker Sabine Vogel en parallel fra denne religiøse læsning af skriftsteder til en udvikling i den humanistiske danneskultur. Fra det 16. århundrede blev trykte udgaver af samlinger af sentenser fra klassiske forfattere udbredt. Især professionsborgerskabet fik her en genvej til klassisk dannelse og veltalenhed, som karrieremæssigt kunne anvendes i formel konversation.

Noget af det nærmeste vi blandt antologiens bidrag kommer en belysning af en relation mellem lokal skriftkultur og officiel magtskrift er hos Ulrich Knoop: *Ländliche Schriftlichkeit um 1500*. Undersøgelsens centraltekst er en seksten sider lang forordning fra 1502, som regel-satte det schwabiske Biberach nær Ochsenhausen med dets bønder og et kloster. Bondesamfundet eller byfællesskabet fik et eksemplar af forordningen, der fungerede som en agrarforfatning for området og blev grundlag for genforhandlinger mellem lokalsamfund og øvrighed frem til 1714. Hvorledes bondesamfundet blev kontrakt deltager er det centrale spørgsmål i undersøgelsen. Med en sproghistorisk metode påviser Knoop, at de skrivende jurister har medtaget bøndernes krav, således som de var blevet nedskrevet på Tinget under retstvister. Tinget var den lokale skriftlige instans, hvor skriftsproget blev præget af de mundtlige udsagn, som fik et langt liv i forordningens ordlyd.

De bidrag, jeg har fremhævet, hører hjemme i antologiens tre første sektioner, som omhandler bønder og byborgeres skriftanvendelse, til-egnelsen af skrive- og læsefærdighed samt dagbogens og selvbiografi-ens skrivepraksis. I antologiens fjerde sektion om brevkommunikation kan man følge, hvorledes skrivefærdighedens udbredelse og almindelige anvendelse på dette område er meget senere end læsefærdighe-dens, men begge dele krævede vejledninger. Hvor læseren skulle vej-ledes om læsningens rette indhold og om de rigtige skriftsteder, op-stiller skrivematerialerne præcise formularer for regnskaber og breve - ikke mindst breve til myndigheder: Bønskriftets strategi og supplik-kens orden undersøges med eksemplet Parma fra 16.-18. årh. Vender vi os til den private brevskrivning, fremstår værnepligtens og krigens adskillelse af unge mænd fra hjemstavn og familie som den centrale begivenhed i brevets historie i det 19. århundrede.

Den femte sektion hedder "læse, høre, se", og her diskuteres mere fragmentarisk, hvorledes det trykte medie, mundtlige traditioner og håndskrifter gensidigt influerer hinanden. Mens bogtrykkerkunsten erstattede mange håndskrifter, bidrog den gradvist og langsomt til ud-bredelsen af håndskriften i nye sociale sammenhænge. Håndskrift og

håndskrifter blev gradvist en del af det private liv. I offentligheden overtog det trykte ord den prestige, som mundtlige traditioner havde haft. Adam Fox viser i en artikel om folkelige visetraditioner i 1600-tallets England, hvorledes viser af lokalhistorisk karakter, først og fremmest smædedigte, blev til skrift. Først blev de nedskrevet lokalt af en lærer, handelsmand eller af en anden skriftkyndig person, men ikke nok med det. Viser fra landet fandt vej til byernes bogtrykkere, således at de kunne vende tilbage til lokalområdet med samme prestige og på lige fod med de skillingsviser, bysamfundet spredte over landet.

Ved en sammenfatning er det nærliggende at sammenligne Messerli og Chartiers antologi med Cavallo og Chartiers foregående antologi *A History of Reading in the West*. Hvor det med en stram redigering lykkedes Cavallo og Chartier at skabe overblik og historisk sammenhæng artiklerne imellem, er det ikke lykkedes på tilsvarende måde i *Lesen und Schreiben in Europa 1500-1900*. Bogens mange temaer og artiklernes mange enkeltstående emner gør det ikke muligt at konkludere, som Armando Petrucci må sande i sine afsluttende „ikke-konkluderende refleksioner“.

Sammenhængen findes alene på det metodiske plan, således som sammenfattet af Roger Chartier, og som sådan er antologien spændende læsning.

Henrik Horstbøll